

Η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ και οι οικονομικές της επιπτώσεις

1. Εισαγωγή

Η έννοια της υπεραξίας είναι πρωταρχική για τη μαρξιστική κατανόηση της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Ο τρόπος με τον οποίο η υπεραξία αυξάνεται προς το συμφέρον των κεφαλαιοκρατών έχει μελετηθεί αναλυτικά στο *Κεφάλαιο*. Ο Μαρξ διαχώρισε δύο διαφορετικούς τρόπους μεταβολής του συγκεκριμένου μεγέθους. Ο πρώτος είναι μέσω της μεταβολής του χρόνου εργασίας και ονομάστηκε από τον Μαρξ απόλυτη υπεραξία, και ο δεύτερος είναι μέσω της μείωσης του αναγκαίου χρόνου εργασίας, η οποία ονομάστηκε σχετική υπεραξία. Στο μεγαλύτερο μέρος του *Κεφαλαίου* η μελέτη των δύο αυτών διαδικασιών γίνεται διαχωρίζοντας τη μία από την άλλη. Ωστόσο υπάρχουν σαφείς παρατηρήσεις οι οποίες φανερώνουν την αντίληψη ότι οι δύο μηχανισμοί συνδέονται μεταξύ τους, ασχέτως εάν μελετήθηκαν από τον Μαρξ κατά βάση ξεχωριστά. Η σύνδεση των δύο διαδικασιών μπορεί να προκύψει από τη σύνδεση του χρόνου εργασίας με την ένταση της εργασίας. Στο *Κεφάλαιο* η σύνδεση αυτή παρουσιάζεται και αναλύεται σε πολλά και διαφορετικά σημεία. Ωστόσο οι οικονομικές επιπτώσεις από τη σύνδεση αυτή προϋποθέτουν ένα βαθμό ποσοτικής διερεύνησης της σχέσης, η οποία δεν ήταν δυνατό να προσεγγισθεί την εποχή εκείνη. Ως εκ τούτου, από τη μελέτη της σχέσης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας ο Μαρξ εξάγει μόνο γενικά οικονομικά συμπεράσματα. Στην εργασία που ακολουθεί εξετάζονται οι οικονομικές συνέπειες από την αποδοχή της ανωτέρω συσχέτισης στα πλαίσια του μαρξιστικού οικονομικού υποδείγματος.

2. Η φύση της συσχέτισης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας στο *Κεφάλαιο*

Η σχέση μεταξύ του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας βρίσκεται στο υπόβαθρο της αλληλεπίδρασης της σχετικής με την απόλυτη υπεραξία. Ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αναφέρεται αναλυτικά και σε διάφορα σημεία του έργου στη συσχέτιση αυτή. Μάλιστα

χρησιμοποιεί αρκετά εμπειρικά δεδομένα για να τη διερευνήσει από διάφορες πλευρές της και σαν αποτέλεσμα προκύπτει μία πολύ σαφής εικόνα για το είδος της αλληλεπίδρασης και τη βαρύτητα που της αποδίδει. Στη συνέχεια θα παρουσιασθούν συνοπτικά οι πιο βασικές πλευρές της σχέσης του χρόνου με την ένταση της εργασίας, με ενδεικτικές αναφορές στα αντίστοιχα χωρία του *Κεφαλαίου*.

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι η σχέση που εξετάζεται και περιγράφεται από τον Μαρξ είναι η σχέση μεταξύ των μέγιστων δυνατών τιμών που μπορούν να λάβουν ταυτόχρονα τα δύο μεγέθη. Αυτό γίνεται αρκετά φανερό στο παρακάτω απόσπασμα:

...όσο περισσότερο μεγαλώνει η παραγωγική δύναμη της εργασίας τόσο περισσότερο μπορεί να περιορίζεται η εργάσιμη μέρα και όσο περισσότερο περιορίζεται η εργάσιμη μέρα τόσο περισσότερο μπορεί να μεγαλώνει η εντατικότητα της εργασίας.

(Μαρξ 1978, σ. 545).

Όπως είναι φανερό, το ότι «μπορεί» να αυξηθεί η εντατικότητα δεν συνεπάγεται ότι θα αυξηθεί υποχρεωτικά. Η σχέση που επομένως ορίζεται μεταξύ των δυο μεγεθών είναι η σχέση μεταξύ των μέγιστων δυνατών τιμών που μπορούν ταυτόχρονα τα μεγέθη αυτά να λάβουν. Το ότι ο Μαρξ αναφέρεται στη σχέση των δυο μεγεθών αναφερόμενος στις μέγιστες δυνατές τιμές τους υποδεικνύει ότι έδωσε πρωταρχική σημασία στην υλική-αντικειμενική διάσταση της συσχέτισης, κάνοντας κατ' αρχήν αφαίρεση από τις υποκειμενικές πλευρές της. Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική. Συγκεκριμένα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι η σχέση που ο Μαρξ περιγράφει ανάμεσα στο χρόνο εργασίας και την εντατικότητα είναι μια υλική-αντικειμενική σχέση. Καθορίζεται από τα αντικειμενικά βιολογικά όρια που έχει ο ανθρώπινος οργανισμός. Αυτό φαίνεται ακόμη πιο καθαρά στο ακόλουθο απόσπασμα:

Το πρώτο αποτέλεσμα της συντομευμένης εργάσιμης μέρας στηρίζεται στον αυτονόητο νόμο ότι η ικανότητα δράσης της εργατικής δύναμης είναι αντιστρόφως ανάλογη προς το χρόνο της δράσης της. Γι' αυτό, μέσα σε ορισμένα όρια, αυτό που χάνεται σε διάρκεια από τη δράση της εργατικής δύναμης κερδίζεται σε βαθμό εντατικότητάς της.

(Μαρξ 1978, σ. 426).

Η ικανότητα δράσης της εργατικής δύναμης είναι αντιστρόφως ανάλογη με τον χρόνο δράσης της, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ, περιγράφοντας με τα λόγια αυτά μία σχέση που προσδιορίζεται από την υλική φύση του ανθρώπινου οργανισμού και τις περιορισμένες δυνατότητες δράσης και κατανάλωσης ενέργειας που έχει, σε συνδυασμό με τις συνθήκες στην παραγωγή οι οποίες απαιτούν την κατανάλωση της ανθρώπινης ενέργειας.

Το σημείο αυτό στην λογική του Μαρξ τονίζεται ιδιαίτερα έντονα από τον Nyland (1986). Τονίζει ότι με την με νόμο μείωση του χρόνου εργασίας το πεδίο αντιπαράθεσης μεταφερόταν εν μέρει στην ένταση της εργασίας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαιοκρατών θα τους ωθούσε στην αύξηση του ρυθμού εντατικοποίησης. Αυτό με τη σειρά του θα έκανε αναγκαία μια ακόμη μεγαλύτερη μείωση του χρόνου εργασίας. Ο Nyland κριτικάρει έντονα μερικούς από τους Μαρξιστές που δεν στάθηκαν στο ύψος αυτής της τοποθέτησης. Περιόρισαν, όπως αναφέρει, το ζήτημα του χρόνου εργασίας μόνο στο συσχετισμό ταξικής και

πολιτικής δύναμης, αγνοώντας την υλική βάση του, που δεν είναι άλλη από τα όρια του εργάτη και τις επιπτώσεις του χρόνου εργασίας στην παραγωγικότητα.

Φυσικά το αντικειμενικό-υλικό στοιχείο της διαδικασίας καθορισμού της έντασης της εργασίας δεν είναι το μοναδικό. Εξίσου σημαντική είναι και η δυνατότητα του κεφαλαίου να ελέγξει την εργατική δύναμη και να αποσπάσει από αυτή, τη μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα εργασίας, μία διαδικασία που βρίσκει αντίσταση, ανθόρμητη κατ' αρχήν και οργανωμένη πολύ συχνά, από τους εργάτες. Ο Μαρξ τονίζει πολύ αναλυτικά το ρόλο των μηχανών στη διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας, αν και δεν ήταν αυτός ο κύριος λόγος για τον οποίο εισήχθησαν. Από τη στιγμή που περιορίστηκε με νόμο η παράταση της εργάσιμης μέρας και η απόσπαση απόλυτης υπεραξίας, το κεφάλαιο ριχτηκε με πλήρη συνείδηση όπως λέει ο Μαρξ, στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας μέσω της ανάπτυξης του συστήματος των μηχανών. Ωστόσο υπήρξε και μία ακόμη επίπτωση, γιατί εξαναγκάζεται ταυτόχρονα ο εργάτης να ξοδεύει περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα, να αυξάνει την ένταση της εργασίας, να γεμίζει πιο πυκνά τους πόρους του χρόνου εργασίας, δηλαδή να συμπυκνώνει την εργασία σε βαθμό που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα στα πλαίσια της συντομευμένης εργάσιμης μέρας. Έτσι, πλάι στο χρόνο εργασίας σαν μέτρο «εκτακτικού μεγέθους» προβάλλει τώρα το μέτρο του βαθμού συμπύκνωσής του σαν «εντατικό μέγεθος». Η εντατικότερη ώρα της δεκάωρης εργάσιμης μέρας περιέχει τώρα ίση ή περισσότερη εργασία από όση περιέχει η πιο πορώδης ώρα της δεκάωρης εργάσιμης ημέρας.

Η μηχανή έγινε στα χέρια του καπιταλιστή αντικειμενικό μέσο για την εντατικοποίηση της εργασίας. Αυτό γίνεται είτε με την αύξηση της ταχύτητας των μηχανών, είτε με την αύξηση του αριθμού των μηχανών που επιβλέπει ο κάθε εργάτης. Παρατηρήθηκε μετά από τη μείωση του χρόνου στις 12 ώρες, μια αύξηση της ταχύτητας των μηχανών στα εργοστάσια, πράγμα που δεν ίσχυε νωρίτερα (Μαρξ 1978, σ. 427). Αυτό είναι μια ένδειξη για τις δυνατότητες εντατικοποίησης που δημιούργησε η μείωση του χρόνου εργασίας σε συνδυασμό με την εισαγωγή των μηχανών. Όπως παρατηρεί ένας άγγλος εργοστασιάρχης, η μείωση του χρόνου εργασίας οδήγησε σε αύξηση της εργασίας που εκτελείται στα εργοστάσια, εξαιτίας της μεγαλύτερης προσοχής και δραστηριότητας που απαιτεί από τον εργάτη η σημαντικά αυξημένη ταχύτητα των μηχανών. Εξαιτίας της μεγάλης εντατικοποίησης που υπήρξε ήδη από το 1844 κάτω από το νόμο για το 12ωρο, οι Άγγλοι εργοστασιάρχες εκτιμούσαν ότι δεν μπορεί να υπάρξει κι άλλη αύξησή της και επομένως μια περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας θα οδηγούσε σε μείωση του προϊόντος. Ο Μαρξ χαρακτηρίζει αυτή την επιχειρηματολογία φαινομενικά ορθή αλλά που στην πράξη αποδείχτηκε λανθασμένη, καθώς η επόμενη μείωση του χρόνου εργασίας αύξησε ακόμη περισσότερο το προϊόν μέσω της εντατικοποίησης.

Από το συγκεκριμένο σημείο, όπως και από αρκετά ακόμη, προβάλλει καθαρή η άποψη του Μαρξ για τη συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Είναι φανερό ότι συνδέει το ένα μέγεθος με το άλλο και εξηγεί την αύξηση της έντασης της εργασίας με τις μεταβολές στο χρόνο εργασίας ταυτόχρονα με κοινωνικές εξελίξεις και αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Μπορεί επομένως να υποστηριχθεί ότι θεώρησε πως τα δύο μεγέθη στην ιστορική τους εξέλιξη ήταν «δεσμευτικά» το ένα για το άλλο, και επομένως ότι το κεφάλαιο είχε τη δυνατότητα να αυξήσει την ένταση της εργασίας στα όρια των μέγιστων δυνατών τιμών που αντιστοιχούσαν σε κάθε χρόνο εργασίας. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο

συμπέρασμα ότι η δεσμευτική πλευρά για την περαιτέρω αύξηση της έντασης της εργασίας δεν ήταν κυρίως η δυνατότητα ελέγχου της (υποκειμενικό στοιχείο) αλλά η φυσική δυνατότητα του εργάτη που περιοριζόταν από το χρόνο εργασίας (αντικειμενικό στοιχείο). Μπορεί επομένως να υποστηριχθεί ότι ο Μαρξ απέδωσε μεγαλύτερη σημασία για τον καθορισμό της έντασης της εργασίας στον αντικειμενικό παράγοντα σε σχέση με τον υποκειμενικό.

Η δεύτερη πλευρά της σχέσης είναι η αυτονόητη, όπως χαρακτηρίστηκε από τον Μαρξ, ότι τα δύο μεγέθη κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Η μείωση του ενός συνεπάγεται την αύξηση του άλλου, πάντα αναφερόμενοι στις μέγιστες δυνατές τιμές. Ο Μαρξ αναφέρει πολλά παραδείγματα που δείχνουν ότι η μεταβολή του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας έχει παρατηρηθεί εμπειρικά ότι είναι ιστορικά συσχετισμένη και ότι τα δύο μεγέθη κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση. Δεν προσδιορίζει όμως σχέση αιτίου και αποτελέσματος ανάμεσα στα μεγέθη αυτά¹. Η λογική του Μαρξ είναι ότι η τιμή του ενός ορίζει κάποια ανώτατα όρια που μπορεί να πάρει η τιμή του άλλου. Θα μπορούσε ο χρόνος εργασίας να γίνει αίτιο για τη μεταβολή της έντασης της εργασίας, αλλά και αντίστροφα η ένταση της εργασίας να γίνει η αιτία για τον προσδιορισμό ενός χρόνου εργασίας. Τα δύο μεγέθη είναι μάλλον ισοδύναμα ως προς την αιτιακή σχέση που μπορεί να ορίζουν, αφού είναι οι δύο διαφορετικές μορφές κατανάλωσης της εργατικής δύναμης. Αυτό δεν αποκλείει την περίπτωση ιστορικά κάποιο από τα δύο να έχει υπάρξει αίτιο για τη μεταβολή του άλλου. Όμως οι λόγοι που μπορεί να μετατρέψουν κάποιο από τα δύο μεγέθη σε αίτιο είναι εξωτερικοί και ανεξάρτητοι από την εσωτερική τους σχέση.

Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα που φανερώνει την προσέγγιση του Μαρξ στο συγκεκριμένο θέμα είναι το ακόλουθο:

Όλες οι συνθησισμένες αντιρρήσεις για τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας προϋποθέτουν πως το φαινόμενο συντελείται στις συνθήκες που υποθέσαμε εδώ (σσ. δηλαδή σταθερή παραγωγική δύναμη και σταθερή εντατικότητα της εργασίας), ενώ στην πραγματικότητα γίνεται το αντίθετο: η αλλαγή στην παραγωγικότητα και εντατικότητα της εργασίας είτε προηγείται από τη συντόμευση της εργάσιμης μέρας, είτε την ακολουθεί άμεσα.

(Μαρξ 1978, σ. 542).

Μια τρίτη πλευρά της συσχέτισης του χρόνου με την ένταση της εργασίας είναι η οπτική του Μαρξ ότι οι επιπτώσεις του χρόνου εργασίας στην παραγωγικότητα (ένταση) της εργασίας δεν αφορούν τη μεταβολή της παραγωγικότητας κατά τη διάρκεια της μίας ημέρας, αλλά τη σωρευτική επίδραση του χρόνου εργασίας στην παραγωγικότητα. Σε κανένα σημείο δεν αναφέρει ότι υπάρχει μεταβαλλόμενη καμπύλη παραγωγικότητας (έντασης) κατά τη διάρκεια της ημέρας. Αντίθετα αντιμετωπίζει την εντατικότητα της εργασίας σαν ένα σταθερό μέγεθος μέσα στην εργάσιμη ημέρα και αντιμετωπίζει τις μεταβολές της εντατικότητας σαν σωρευτικές μεταβολές από ημέρα σε ημέρα. Αυτό δεν σημαίνει πως άποψη του ήταν ότι δεν υπάρχει μεταβολή της έντασης της εργασίας και κατά τη διάρκεια της μίας ημέρας. Εμφανίζεται όμως να αγνοεί αυτή τη διακύμανση, καθώς δεν είναι αυτό το ουσιαστικό στοιχείο της επίδρασης του χρόνου εργασίας στην εντατικότητα. Το γεγονός ότι εστίασε μόνο στη σωρευτική επίδραση του χρόνου εργασίας στην εντατικότητα της εργασίας φαίνεται χαρακτηριστικά στο απόσπασμα που ακολουθεί:

Ωστόσο, καταλαβαίνουμε ότι σε μια εργασία που δεν έχει χαρακτήρα παροδικού παροξυσμού, αλλά καθημερινά επαναλαμβανόμενης κανονικής ομοιομορφίας, θα παρουσιαστεί κατ' ανάγκην ένα κρίσιμο σημείο, όπου αλληλοαποκλείονται η παράταση της εργάσιμης ημέρας και η εντατικότητα της εργασίας, έτσι που η παράταση της εργάσιμης ημέρας να συμβιβάζεται μόνο με ένα μικρότερο βαθμό εντατικότητας της εργασίας και αντίστροφα, ένας μεγαλύτερος βαθμός εντατικότητας να συμβιβάζεται μόνο με τη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας. (Μαρξ 1978, σ. 425).

Ο επαναλαμβανόμενος κάθε ημέρα χαρακτήρας της εργασίας την κάνει να μην μπορεί να συνδυάσει την αύξηση του χρόνου εργασίας με την ίδια εντατικότητα. Το ίδιο φαίνεται επίσης χαρακτηριστικά στο χωρίο στο οποίο υπολογίζει την αξία της εργατικής δύναμης με βάση τη μέση διάρκεια της ζωής του εργάτη και την αντίστοιχη με αυτή μετατροπή ζωικής ουσίας σε κίνηση (Μαρξ 1978, σ. 542). Συνδέει σε αυτή την περίπτωση τη μετατροπή ζωικής ουσίας σε κίνηση, δηλαδή τη φθορά και την παραγωγικότητα του εργάτη με όλο τον κύκλο της εργασιακής ζωής του.

Η προσέγγιση αυτή είναι πιο ευρεία από την αρκετά περιοριστική αντιμετώπιση της συσχέτισης του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητά της στα πλαίσια της μίας και μόνο ημέρας εργασίας².

Μια τελευταία πλευρά της σχέσης που ο Μαρξ σημειώνει είναι ο διαχωρισμός των βραχυχρόνιων από τις μακροχρόνιες επιπτώσεις του χρόνου στην ένταση της εργασίας. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις συνδέονται με την έννοια της φθοράς της υγείας των εργατών και της υποσκαίψης των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου είδους, μια φθορά που ήταν πολύ εμφανής για τους χρόνους εργασίας που επικρατούσαν την εποχή που γράφτηκε το *Κεφάλαιο*. Είναι χαρακτηριστικές οι αναφορές του Μαρξ για τη μείωση του μέσου όρου ζωής, αλλά ακόμη και του ύψους των γενιών των εργοστασιακών εργατών, σε βαθμό τέτοιο που οι εθνικοί στρατοί μείωναν το αποδεκτό όριο ύψους για να μπορέσουν να βρουν στρατιώτες για να υπηρετήσουν σε αυτούς. Αυτό το γεγονός είναι ενδεικτικό της φθοράς των ανθρώπινων χαρακτηριστικών που επέφεραν οι περίοδοι εκείνες στην εργατική τάξη. Ωστόσο, αν και σε μικρότερο βαθμό, οι μακροχρόνιες αυτές φθορές που υποσκάπτουν (ανάμεσα στα άλλα) τη δυνατότητα για εργασία, εμφανίζονται ακόμη και σήμερα, όπως αρκετές σύγχρονες έρευνες φανερώνουν³.

3. Σύγχρονες απόψεις για τη σχέση χρόνου και έντασης της εργασίας

Όπως τονίστηκε προηγουμένως, ο Μαρξ μελέτησε τη σχέση μεταξύ των μέγιστων δυνατών τιμών που μπορούν ταυτόχρονα να λάβουν ο χρόνος και η ένταση της εργασίας. Μια κρίσιμη υπόθεση είναι ότι η διεύθυνση της παραγωγής (έλεγχος της εργασίας από το κεφάλαιο) έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει τη μέγιστη δυνατή ένταση για κάθε χρόνο εργασίας, ή γενικότερα να ελέγξει την ένταση της εργασίας. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία η οποία εξετάζει τα υποκειμενικού τύπου στοιχεία τα οποία υπεισέρχονται στον καθορισμό της έντασης της εργασίας. Βιβλιογραφία που ξεκινάει από τη μαρξιστική προσέγγιση του φόβου του εργαζομένου να απολυθεί λόγω της ανεργίας περιγράφει τα εξε-

λιγμένα συστήματα διεύθυνσης και ελέγχου της εργασίας και φτάνει μέχρι τη νεοκλασική θεωρία του αποτελεσματικού μισθού και τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις των ομάδων εργασίας οι οποίες καθορίζουν τη νόρμα για μια «δίκαια εργασία»⁴.

Η αναγνώριση ότι εκτός από τούς υλικούς-αντικειμενικούς υπάρχουν και υποκειμενικού χαρακτήρα παράγοντες που επιδρούν στον καθορισμό της έντασης της εργασίας εγείρει ένα κρίσιμο ερώτημα: Είναι η υλική-αντικειμενική σχέση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας «δεσμευτική», οπότε αποκτάει και καθοριστικό χαρακτήρα, ή η πραγματική ένταση της εργασίας είναι ούτως ή άλλως μικρότερη από τη μέγιστη δυνατή για κάθε χρόνο εργασίας, οπότε οι υποκειμενικοί παράγοντες που καθορίζουν την ένταση της εργασίας αποκτούν τον καθοριστικό χαρακτήρα, αφήνοντας στη σχέση μεταξύ των μέγιστων δυνατών τιμών το ρόλο ενός ορίου το οποίο δεν πρόκειται ποτέ να προσεγγισθεί;

Όπως σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο είναι κατ' αρχήν φανερό ότι η θέση του Μαρξ ήταν ότι τα υλικά όρια έχουν πρακτική εφαρμογή. Οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να δουλεύουν αγγίζοντας τα αντικειμενικά τους όρια και επομένως η σχέση μεταξύ των αντικειμενικών ορίων των εκτατικών με τα εντατικά χαρακτηριστικά της εργασίας είναι στην πράξη καθοριστική. Μπορεί μάλιστα να υποστηριχθεί πως κυρίως με βάση αυτά τα όρια προέκυπτε ο κοινωνικά μέσος βαθμός έντασης της εργασίας.

Αντίστοιχες θέσεις είχαν εκφράσει παλαιότερα και σημαντικοί νεοκλασικοί οικονομολόγοι όπως ο Chapman (1909) και ο Robbins (1929), αλλά και ο A. Smith (1966), οι οποίοι αποδέχθηκαν ότι ο χρόνος εργασίας επιδρά άμεσα στην παραγωγικότητα λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων του εργάτη.

Ωστόσο ακολούθησε σιωπή πολλών δεκαετιών μέχρις ότου ο Barzel (1973) επαναφέρει το ζήτημα της σχέσης του χρόνου με την ένταση της εργασίας, εντός όμως των νεοκλασικών πλαισίων. Ακολούθησε μια μεγάλη σειρά άρθρων⁵, η οποία συνδεδεσε το χρόνο με την ένταση της εργασίας με στόχο την εισαγωγή αυτής της αλληλεπίδρασης στη νεοκλασική συνάρτηση παραγωγής. Αν και η οπτική των παραπάνω είναι αρκετά περιοριστική σε σχέση με αυτή των Μαρξ, Chapman και Robbins, αφού περιορίζουν την εξέταση της επίπτωσης του χρόνου στην ένταση-παραγωγικότητα της εργασίας μόνο στα πλαίσια μίας ημέρας εργασίας, ωστόσο η δική τους αναγνώριση ότι ο χρόνος εργασίας επιδρά στην παραγωγικότητα είναι μία ακόμη ενίσχυση της άποψης ότι η υλική-αντικειμενική σχέση είναι δεσμευτική και ότι τελικά αυτή είναι που βαραίνει σε σύγκριση με τα υποκειμενικά στοιχεία όχι μόνο για τους χρόνους εργασίας που επικρατούσαν πριν από 150 χρόνια αλλά και για αυτούς που επικρατούν και σήμερα.

Ακόμη πιο καθαρή είναι η τοποθέτηση του Nyland (1986), ο οποίος επικρίνει μεγάλο μέρος των επιγόνων του Μαρξ επειδή αγνόησαν το υλιστικό στοιχείο της προσέγγισής του (που είναι ακριβώς οι περιορισμένες ανθρώπινες δυνατότητες, όπως εκφράζονται από τη σχέση χρόνου-έντασης) και περιορίσαν τη συζήτηση για τον καθορισμό του χρόνου εργασίας μόνο στον παράγοντα της ταξικής πάλης. Ανάλογες θέσεις έχουν εκφράσει μεταξύ άλλων και οι Blyton (1993), Lajeunesse (1999), Cette & Taddei (1993), οι οποίοι συνδέουν τις εξελίξεις στο χρόνο εργασίας που επικρατεί σήμερα με τις δυνατότητες παραπέρα εντατικοποίησης της εργασίας, τονίζοντας έτσι τον αντικρουόμενο χαρακτήρα που έχουν η ένταση και ο χρόνος εργασίας στη σύγχρονη εποχή.

Μπορεί να υποστηριχθεί λοιπόν ότι η υπόθεση πως η ένταση της εργασίας είναι δυνατόν να ελεγχθεί και να λάβει τη μέγιστη δυνατή τιμή που της επιτρέπει ο χρόνος εργασίας δεν μας απομακρύνει πολύ από την πραγματικότητα και πως σε μεγάλο αριθμό επαγγελματιών δεν είναι τα υποκειμενικά αλλά τα αντικειμενικά όρια (έτσι όπως περιγράφηκαν προηγουμένως) που καθορίζουν την ένταση της εργασίας. Κάτω από αυτή την προσέγγιση η αναγνώριση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του χρόνου και της μέγιστης δυνατής έντασης της εργασίας έχει ιδιαίτερα σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις στα πλαίσια οποιουδήποτε οικονομικού υποδείγματος⁶. Στα επόμενα κεφάλαια θα παρουσιασθούν συνοπτικά οι βασικές συνέπειες που απορρέουν και αφορούν τη σύνδεση της σχετικής με την απόλυτη υπεραξία και τον καθορισμό του χρόνου εργασίας στα πλαίσια του μαρξιστικού υποδείγματος.

4. Επιπτώσεις στη συσχέτιση σχετικής και απόλυτης υπεραξίας

Ο Μαρξ ονομάζει παραγωγή απόλυτης υπεραξίας την παράταση της εργάσιμης ημέρας πάνω από το σημείο στο οποίο ο εργάτης παράγει την αξία της εργατικής του δύναμης και φυσικά την ιδιοποίηση αυτής της υπερεργασίας από το κεφάλαιο. Ενώ παραγωγή σχετικής υπεραξίας ονομάζει τη μέθοδο αύξησης της υπεραξίας μέσω της μείωσης του αναγκαίου χρόνου εργασίας και άρα αύξησης του χρόνου υπερεργασίας μέσα στα πλαίσια της ίδιας εργάσιμης μέρας. Έτσι, η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ενώ η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει την επαναστατικοποίηση των τεχνικών χαρακτηριστικών της εργασίας αλλά και των κοινωνικών συσχετισμών.

Με βάση τον ορισμό του Μαρξ για την υπεραξία, η τελευταία δεν χωρίζεται σε σχετική και απόλυτη σε κατάσταση ηρεμίας. Αντίθετα οι όροι σχετική και απόλυτη υπεραξία αφορούν την περίπτωση της μεταβολής της, η οποία μπορεί να γίνει με τον σχετικό και τον απόλυτο τρόπο. Αναλυτικότερα και ίσως ακριβέστερα θα μπορούσε να αποδοθεί με τους όρους «σχετικός τρόπος μεταβολής της υπεραξίας» και «απόλυτος τρόπος μεταβολής της υπεραξίας» και η πρόσθετη (ή λιγότερη) υπεραξία που προκύπτει από τις μεταβολές αυτές να ονομάζεται σχετική ή απόλυτη. Με τα δικά του λόγια:

Η παράταση της εργάσιμης ημέρας πάνω από το σημείο που ο εργάτης θα παρήγαγε μόνο ένα ισοδύναμο για την αξία της εργατικής του δύναμης και η ιδιοποίηση αυτής της υπερεργασίας από το κεφάλαιο – αυτή είναι η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας. Η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας αποτελεί τη γενική βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και την αφετηρία για την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας. Κατά την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας η εργάσιμη ημέρα είναι εξαρχής χωρισμένη σε δυο κομμάτια: σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία. Για να παραταθεί η υπερεργασία περιορίζεται η αναγκαία εργασία με μέθοδες που επιτρέπουν να παράγεται μέσα σε λιγότερο χρόνο το ισοδύναμο του μισθού εργασίας. Η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω στο ζήτημα της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας. Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας επαναστατικοποιεί πέρα για πέρα τα τεχνικά προτάς της εργασίας και τους κοινωνικούς συσχετισμούς.

(Μαρξ 1978, σ. 525)

Ο πιο σημαντικός μηχανισμός απόσπασης σχετικής υπεραξίας ήταν (σύμφωνα με τον Μαρξ) και παραμένει η επαναστατικοποίηση του προτού εργασίας με την εισαγωγή των μηχανών και της αξιοποίησης της πείρας του συλλογικού εργάτη. Όμως υπάρχει ένας ακόμη παράγοντας. Ο Μαρξ εντάσσει τη διαδικασία της εντατικοποίησης της εργασίας στην έννοια της σχετικής υπεραξίας. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι συντελείται μία αλλαγή στο χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας με την εντατικοποίηση (Μαρξ 1978, σ. 425). Ενώ γενικά η σχετική υπεραξία προκύπτει από την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας με τη χρήση των μηχανών, στη συγκεκριμένη περίπτωση η συμπίκνωση της εργασίας οδηγεί στη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας με έναν διαφορετικό τρόπο. Γι' αυτό στη συνέχεια η διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας θα αντιμετωπισθεί σαν διαδικασία σχετικής υπεραξίας.

Όπως έγινε φανερό από τα προηγούμενα, ο Μαρξ απέδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στη συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Ωστόσο στη βασική ανάλυση για τον τρόπο μεταβολής (αύξησης) της υπεραξίας, ο Μαρξ υπέθεσε ότι τα δύο μεγέθη είναι ασυσχέτιστα. Συγκεκριμένα μελέτησε την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας θεωρώντας ότι η μεταβολή του χρόνου εργασίας δεν επιδράει στην έντασή της, την οποία θεώρησε σταθερή. Η υπόθεση αυτή κινείται στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο αφαίρεσης και σκοπό είχε την απομόνωση του μηχανισμού της απόλυτης υπεραξίας από τις υπόλοιπες αλληλεπιδράσεις. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η υπόθεση αυτή έγινε για αναλυτικούς λόγους και μόνο, αφού είναι κάτι παραπάνω από καθαρή η θέση του Μαρξ για την αλληλεπίδραση του χρόνου με την ένταση της εργασίας.

Στο κεφάλαιο 15 του πρώτου τόμου (Μαρξ 1978, σ. 532-546), ο Μαρξ εξετάζει την περίπτωση των ταυτόχρονων μεταβολών του μεγεθών του χρόνου εργασίας, της παραγωγικότητας και της εντατικότητας της εργασίας, πράγμα αναμενόμενο, αφού σε διάφορα σημεία του έργου τόνισε την μεταξύ τους σχέση. Συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο 4.2 εξετάζει την αύξηση της έντασης της εργασίας με ταυτόχρονη μείωση της εργάσιμης ημέρας. Ωστόσο η εξέταση της ταυτόχρονης μεταβολής του χρόνου και της έντασης της εργασίας παραμένει σε ποιοτικό επίπεδο, εξετάζοντας μόνο την κατεύθυνση προς την οποία μεταβάλλονται τα δύο μεγέθη, αφού ο Μαρξ δεν προσδιόρισε (δεν ήταν δυνατόν εξάλλου στην εποχή του) κάποια συγκεκριμένη ποσοτική σχέση μεταξύ των δύο μεγεθών. Η εξαγωγή όμως περαιτέρω συμπερασμάτων προϋποθέτει τον ποσοτικό προσδιορισμό αυτής της σχέσης.

Από την ανάλυση των προηγούμενων κεφαλαίων κατ' αρχήν προκύπτει ότι η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας (με τη συγκεκριμένη μορφή που περιγράφηκε προηγουμένως) οδηγεί στη συσχέτιση της απόλυτης με τη σχετική υπεραξία. Κάτω από την υπόθεση ότι η διεύθυνση της εργασίας έχει τη δυνατότητα να οδηγήσει στη μέγιστη δυνατή απόδοση της εργασίας για κάθε συγκεκριμένο χρόνο εργασίας που επικρατεί στην παραγωγή, η διαδικασία μεταβολής του χρόνου εργασίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις και τελικά οδηγεί σε μεταβολή της έντασης της εργασίας. Αντίστροφα, εάν το ρόλο του πρωταρχικά μεταβαλλόμενου μεγέθους λάβει η ένταση της εργασίας, κάθε μεταβολή της οδηγεί αναγκαστικά σε μεταβολή του χρόνου εργασίας. Προκύπτει επομένως το συμπέρασμα ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της σχετικής και της απόλυτης υπεραξίας, έτσι ώστε η μεταβολή της μίας να οδηγεί στη μεταβολή της άλλης. Τα δύο μεγέθη κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση, αλλά όχι υποχρεωτικά με τον ίδιο βαθμό έντασης. Η αύξηση της απόλυτης υπεραξίας οδηγεί σε μείωση της σχετικής και το αντίστροφο, όμως εάν δεν διερευνηθεί συγκεκριμένα η σχέση

μεταξύ του χρόνου και της έντασης (στα ποσοτικά χαρακτηριστικά της) δεν είναι δυνατό να καθοριστεί θεωρητικά για ποιους χρόνους εργασίας είναι πιο ισχυρό το φαινόμενο της απόλυτης υπεραξίας και για ποιους αυτό της σχετικής.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι ο βασικός τρόπος μεταβολής της σχετικής υπεραξίας είναι η αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας μέσω της αλλαγής της τεχνολογίας και της εισαγωγής νέων μηχανών. Αυτό σημαίνει ότι ο κύριος μηχανισμός μεταβολής της σχετικής υπεραξίας είναι ασυσχέτιστος με την απόλυτη υπεραξία. Είναι δυνατό επομένως να υποτεθεί ότι για τη μελέτη της ταυτόχρονης μεταβολής του χρόνου με την ένταση της εργασίας η τεχνολογία (και οι υπόλοιποι παράγοντες που επηρεάζουν την παραγωγική δύναμη της εργασίας) παραμένουν σταθεροί. Η υπόθεση αυτή είναι αποδεκτή, αφού η μεταβολή της τεχνολογίας δεν προϋποθέτει διαφορετική ένταση ή χρόνο εργασίας, αλλά δίνει απλά δυνατότητα για καλύτερο έλεγχο της έντασης της εργασίας. Δεν υπεισέρχεται στη φύση της συσχέτισης του χρόνου με την ένταση της εργασίας, η οποία όπως προηγουμένως αναλυτικά περιγράφηκε, εξαρτάται από τις αντικειμενικές δυνατότητες του ανθρώπινου οργανισμού.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, η αξία της εργατικής δύναμης θεωρείται σταθερή, δηλαδή ανεξάρτητη από το χρόνο εργασίας. Την υπόθεση αυτή έκανε ο Μαρξ για τη μελέτη της σχετικής και της απόλυτης υπεραξίας. Η υπόθεση αυτή είναι ακόμη πιο κοντά στην πραγματικότητα κάτω από την αποδοχή της αντίστροφης σχέσης του χρόνου με την ένταση της εργασίας, αφού η πρόσθετη κόπωση που επιφέρει η αύξηση του ενός από τα δύο μεγέθη αντισταθμίζεται εν μέρει από τη μείωση της τιμής του άλλου μεγέθους. Εκτός αυτού υπάρχουν αρκετοί ακόμη παράγοντες που επηρεάζουν την αξία της εργατικής δύναμης και δεν εξαρτώνται ούτε από το χρόνο ούτε από την ένταση της εργασίας και οι οποίοι είναι καθοριστικοί, κάνοντας έτσι την υπόθεση για σταθερή αξία της εργατικής δύναμης κατά τη μεταβολή του χρόνου εργασίας μία αποδεκτή υπόθεση.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η προσέγγιση που ακολουθεί εξετάζει τις επιπτώσεις από τη μεταβολή του χρόνου εργασίας στο επίπεδο αφαίρεσης που αντιστοιχεί στη σφαίρα της παραγωγής. Δεν ενσωματώνει επιπτώσεις που προκύπτουν από τον ανταγωνισμό διαφορετικών κεφαλαίων μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα αυτή του χρόνου λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού εξοπλισμού. Η μεθοδολογική προσέγγιση που αποδίδει καθοριστικό ρόλο στη σφαίρα της παραγωγής είναι σύμφωνα με τους Fine & Hargis (1986) αυτή που ακολούθησε και ο Μαρξ στη συγγραφή του *Κεφαλαίου*. Με βάση αυτή τη μεθοδολογική προσέγγιση, η εξέταση των επιπτώσεων του χρόνου εργασίας στη σφαίρα της παραγωγής μπορεί να εξηγήσει πιο αποτελεσματικά τις οικονομικές επιπτώσεις του χρόνου εργασίας και να πιαράσει το υπόβαθρο για την επιπρόσθετη εξέταση των υπόλοιπων επιπτώσεων που αντιστοιχούν σε χαμηλότερα επίπεδα αφαίρεσης. Για το λόγο αυτόν η ανάλυση που ακολουθεί περιορίζεται αποκλειστικά στη σφαίρα της παραγωγής.

Αφού ο βασικός μηχανισμός απόσπασης της σχετικής υπεραξίας δεν συσχετίζεται άμεσα με την απόλυτη υπεραξία είναι αναμενόμενο να διέπεται από νόμους οι οποίοι δεν επηρεάζονται από τη σχέση του χρόνου με την ένταση της εργασίας και οι οποίοι περιγράφονται αναλυτικά από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Οστόσο η συσχέτιση της απόλυτης υπεραξίας με μία πλευρά της σχετικής υπεραξίας, μέσω του δρόμου της εντατικοποίησης της ερ-

γασίας, οδηγεί σε μία περιοριστική συνθήκη για το χρόνο εργασίας. Μπορεί να αποδειχθεί⁷ ότι η συσχέτιση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας οδηγεί σε έναν συγκεκριμένο χρόνο εργασίας ο οποίος σε συνδυασμό με την αντίστοιχη ένταση της εργασίας μεγιστοποιεί το παραγόμενο προϊόν και ταυτόχρονα την υπεραξία και το ποσοστό της. Το συμπέρασμα αυτό προσέγγισε με ποιοτικό τρόπο η θέση του Μαξ πως...

Δεν χωράει και η παραμικρότερη αμφιβολία πως από τη στιγμή που κόπηκε μια για πάντα με το νόμο η δυνατότητα για το κεφάλαιο να παρατείνει την εργάσιμη μέρα, η τάση του ν' αποζημιωθεί με ένα συστηματικό ανέβασμα του βαθμού έντασης της εργασίας και ν' αντιστρέψει σε μέσο μεγαλύτερης απομύζησης της εργατικής δύναμης κάθε τελειοποίηση των μηχανών πρέπει σύντομα να οδηγήσει πάλι σε ένα σημείο στροφής, όπου θα γίνει αναπόφευκτη μια καινούργια ελάττωση των ωρών εργασίας.

(Μαξ 1978, σ. 433).

5. Καθορισμός του χρόνου εργασίας με βάση τη σύνδεση σχετικής και απόλυτης υπεραξίας.

Όπως φαίνεται από το προηγούμενο απόσπασμα, εντός των πλαισίων της λογικής του Μαξ ήταν η ύπαρξη νόμων που οδηγούν το χρόνο εργασίας να τείνει προς μία συγκεκριμένη τιμή. Είναι επίσης φανερό ότι συνδυάζε τους νόμους αυτούς με την ύπαρξη συσχέτισης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας, αλλά και με εξελίξεις στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο που μπορούν να λειτουργήσουν σαν πυροδοτικοί μηχανισμοί.

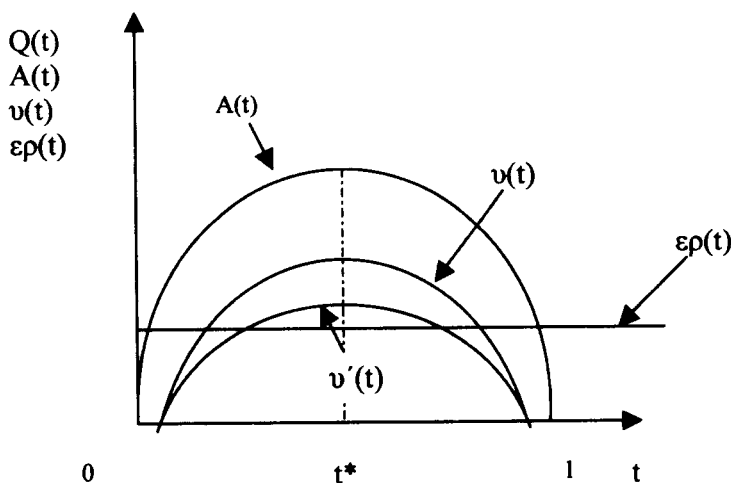
Σύγχρονες έρευνες που έχουν γίνει στην κατεύθυνση της διερεύνησης των ορίων του ανθρώπινου οργανισμού σε σχέση με το χρόνο και την ένταση της σωματικής κόπωσης που μπορεί να υλοποιήσει βοηθούν στον ποσοτικό προσδιορισμό της σχέσης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας⁸. Με βάση την ποσοτική αυτή σχέση, τα μεγέθη της αξίας, της υπεραξίας, του ποσοστού υπεραξίας και της αξίας της εργατικής δύναμης, εάν παρασταθούν σαν συναρτήσεις του χρόνου εργασίας, λαμβάνουν μορφή παρόμοια με αυτή που παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1. Ο χρόνος εργασίας για τον οποίο το ποσοστό υπεραξίας είναι το μεγαλύτερο δυνατό είναι ο t^* .

Μία αύξηση του χρόνου εργασίας πέραν του σημείου αυτού (t^*) θα οδηγήσει σε μείωση της σχετικής υπεραξίας η οποία θα υπερσκελίσει την αύξηση της απόλυτης, ενώ κάθε μείωση του χρόνου εργασίας κάτω από αυτό το σημείο και η μείωση της απόλυτης υπεραξίας που αυτό συνεπάγεται δεν μπορεί να αντισταθμιστεί από τη συνεπακόλουθη αύξηση της εντατικοποίησης και της σχετικής υπεραξίας. Έτσι λοιπόν προκύπτει ένας χρόνος εργασίας που έχει τα χαρακτηριστικά κέντρου βάρους για κάθε ιστορική περίοδο.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας (και η συνεπακόλουθη συσχέτιση της σχετικής με την απόλυτη υπεραξία) παρέχουν έναν οικονομικό μηχανισμό που σε συνδυασμό με κάποιες εξωγενείς κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις μπορεί να οδηγήσει το χρόνο εργασίας να τείνει προς μία συγκεκριμένη τιμή. Η τιμή αυτή είναι που μεγιστοποιεί τα ποσοστά υπεραξίας και κέρδους, ισχυρότατους νόμους κίνησης του καπιταλιστικού συστήματος. Η προσέγγιση αυτή καθορίζει το υλικό υπόστρωμα επάνω στο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αξία ($A(t)$), υπεραξία ($v(t)$), ποσοστό υπεραξίας ($v'(t)$) και αξία της εργατικής δύναμης ($ερ(t)$), σαν συναρτήσεις του χρόνου εργασίας

οποίο διεξάγεται η ταξική πάλη, το αποτέλεσμα της οποίας είναι ο χρόνος εργασίας που επικρατεί στην πράξη. Για πολλούς, ιδιαίτερα μέσα στη σημερινή Ριζοσπαστική Πολιτική Οικονομία, ο καθορισμός του εργάσιμου χρόνου μέσα από την ταξική πάλη θεωρείται σαν μία διαδικασία «μαύρου κουτιού» που δεν υπόκειται ουσιαστικά σε αντικειμενικούς περιορισμούς και μπορεί εντέλει να παράγει περίπου οποιοδήποτε αποτέλεσμα. Για τον Μαρξ, η ταξική πάλη διεξάγεται βάσει των υλικών συνθηκών που επικρατούν στη διαδικασία παραγωγής. Η προσέγγιση που παρουσιάσθηκε στο συγκεκριμένο κείμενο, η οποία καθορίζει την υλική βάση επί της οποίας διεξάγεται η ταξική πάλη για το χρόνο εργασίας πιστεύουμε ότι είναι πιο κοντά στην υλιστική αντίληψη του Μαρξ για την κοινωνική εξέλιξη.

Η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας που αναφέρθηκε προηγουμένως μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν βάση για την εξήγηση της ιστορικής εξέλιξης του χρόνου εργασίας και την ανίχνευση των μελλοντικών του τάσεων. Η διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας σε συνδυασμό με μείωση του χρόνου της έχει όρια όσον αφορά την αποδοτικότητα της για το κεφάλαιο. Η μείωση του χρόνου εργασίας κάτω ενός ορίου (το οποίο προσεγγίστηκε προηγουμένως με το t^*) οδηγεί σε μείωση της υπεραξίας και του ποσοστού της. Επομένως η μείωση του χρόνου εργασίας ήταν αναμενόμενο να λάβει ιστορικά ένα τέλος. Σε συνδυασμό με τον αυξανόμενο σημαντικό ρόλο της διανοητικής εργασίας, της οποίας η ένταση είναι δύσκολο να ελεγχθεί αλλά και να αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό, μπορούν να οδηγήσουν τον καπιταλισμό όχι μόνο στο σταμάτημα της πτωτικής τάσης αλλά και στην αύξηση του χρόνου εργασίας, ειδικά σε ορισμένους κλάδους και επαγγέλματα. Τάσεις οι οποίες παρατηρούνται ολοένα και πιο έντονα στις μέρες μας. Η αλλαγή στη γεωμετρία μεταξύ της

σχετικής και της απόλυτης υπεραξίας που αυτό συνεπάγεται είναι μία εξέλιξη η οποία επηρεάζει την καρδιά του καπιταλιστικού συστήματος, τη σφαίρα της παραγωγής και γι' αυτό μπορεί να σηματοδοτεί ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξή του⁹.

6. Συμπεράσματα

Οι επιπτώσεις που προκύπτουν από τη συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντικές στα πλαίσια τόσο του νεοκλασικού όσο και του μαρξιστικού οικονομικού υποδείγματος. Στα πλαίσια του τελευταίου η συσχέτιση της απόλυτης με τη σχετική υπεραξία είναι το άμεσο αποτέλεσμα από τη σύνδεση του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Η συσχέτιση αυτή μπορεί να βοηθήσει στην περιγραφή μιας υλικής οικονομικής βάσης η οποία θέτει τα όρια εντός των οποίων διεξάγεται η ταξική πάλη για το χρόνο εργασίας. Μπορεί επίσης να βοηθήσει στην εξήγηση της ιστορικής εξέλιξης του μεγέθους του χρόνου εργασίας και στην πρόβλεψη των μελλοντικών του κατευθύνσεων.

Σημειώσεις

1. Όπως επίσης και ο Bienefeld (1972).
2. Προσέγγιση που μελετήθηκε από τον Barzel (1973) και ακολουθείται από αρκετούς συγγραφείς.
3. Βλ. για παράδειγμα Sparks et al (1997).
4. Για μια επισκόπηση βλ. Golden (1996). Επίσης Akerlof (1982).
5. Βλ. μεταξύ άλλων Hart (1987), Contensou & Vranceanu (2000), Ehrenberg (1971).
6. Για μια αναλυτική παρουσίαση των επιπτώσεων στο νεοκλασικό υπόδειγμα βλ. Contensou & Vranceanu (2000).
7. Βλ. Ιωαννίδης (2005).
8. Βλ. Rodgers et al (1986) και Hsin & Mao (2002).
9. Βλ. Ιωαννίδης & Μαυρουδέας (2000).

Βιβλιογραφία

- Akerlof, G. (1982), "Labour Contracts as a Partial Gift Exchange", *Quarterly Journal of Economics*, 97.
- Barzel, Y. (1973), "The Determination of Daily Hours and Wages", *The Quarterly Journal of Economics*, LXXXVII, 2.
- Bienefeld, M. (1972), *Working Hours in British Industry: an economic history*, London School of Economics and Political Science, London.
- Blyton, P. (1993), "Recent Working Time Developments in the UK.: Insights from the Engineering Industry", *Futures*, 25, 5.
- Cette, G. & Taddei, D. (1993), "The Economic Effects of Reducing and Reorganizing Working Time", *Futures*, 25, 5.
- Chapman, S.J. (1909), "Hours of Labour", *Economic Journal*, 19, 75.
- Contensou, F. & Vranceanu, R. (2000), *Working Time: Theory and Policy Implications*, Cheltenham, UK: Northampton, MA, USA: E. Elgar Pub.
- Ehrenberg, R. (1971), "Heterogeneous Labor, the Internal Labor Market and the Dynamics of the Employment-Hours Decision", *Journal of Economic Theory*, 3.

- Fine, B. & Harris, L. (1986), *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Golden, L. (1996), "The Economics of Working Time Length, Adjustment and Flexibility", *Review of Social Economy*, 54, 1.
- Hart, R (1987), *Working Time and Employment*, London: Allen and Unwin.
- Hsin, C.W. & Mao, J.W. (2002), "Relationship Between Maximum Acceptable Work Time and Physical Workload", *Ergonomics*, 45, 4.
- Ιωαννίδης, Α. (2005), «Ο Χρόνος Εργασίας στην Οικονομική Ανάλυση. Οικονομική σημασία, τρόπος καθορισμού και σύγχρονες τάσεις στην εξέλιξή του», Διδακτορική Διατριβή.
- Ιωαννίδης, Α. & Μαυρουδέας, Στ. (2000) "Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;", στον τόμο του 7ου συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα *Δομές και σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Lajeunesse, R. (1999), "Toward an Efficiency Week", *Challenge*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999.
- Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Nyland, C. (1986), "Capitalism and the History of Worktime Thought", *The British Journal of Sociology*, 37, 4.
- Robbins, L. (1929), "The Economic Effects of Variations of Hours of Labour", *The Economic Journal*, 39.
- Rodgers, S., Kenworth, D. & Eggleton, E. (1986), *Ergonomic Design for People at Work*, 2, New York: Van Nostrand Reinhold.
- Smith, A. (1966), *The Wealth of Nations*, London: Everymans Library.
- Sparks, K., Cooper, C., Fried Y. & Shirom, A. (1997), "The Effect of Hours of Work on Health: A Meta-analytic Review", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ, «Οι πατατοφάγοι», 1885.

... Θέλησα να προσπαθήσω ενσυνείδητα ν' αποδώσω και γω την εντύπωση πως αυτοί οι άνθρωποι που κάτω απ' τη λάμπα τρώνε τις πατάτες τους με τα χέρια, που τα χώνουν μέσα στο πιάτο, δούλεψαν μ' αυτά και τη γη και πως ο πίνακάς μου εξιμνεί τη χειρωνακτική δουλειά και την τροφή που κέρδισαν οι ίδιοι τόσο τίμια [...]. Όλο το χειμώνα κράτησα στα χέρια μου την κλωστή αυτού του υφάσματος ζητώντας το οριστικό του σχέδιο. Κι αν τώρα έγινε ένα ύφασμα με τραχιά και χοντρούφασμένη όψη, η αλήθεια είναι πως οι κλωστές διαλέχτηκαν με φροντίδα και σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. Και θα μπορούσε πολύ καλά να 'ναι μια πραγματική ζωγραφιά χωρικών. Και ξέρω πως αυτό είναι. Μα όποιος προτιμάει να βλέπει γλυκερούς χωριάτες ας προσπεράσει. Από μέρους μου έχω πειστεί πως με τον καιρό πετυχαίνει κανείς περισσότερα, ζωγραφίζοντας την τραχιά όψη τους παρά αν τους δίνει ένα συμβατικό εξωραϊσμό.

Γράμματα του Βαν Γκογκ στον αδελφό του Θεόδωρο, μτφρ. Σκιαδαρέσης, Γκοβόστης, γρ. 404, σ. 113